

Олег Васюта

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ АУТЕНТИЧНІСТЬ НАЗВИ КУРГАНУ ЧОРНА МОГИЛА У ЧЕРНІГОВІ

У літописній статті 1147 р. згадується «Чорна Могила». Окремі дослідники вважають, що тут мова йде про відомий однойменний чернігівський курган. На основі даного заключення також була висунута і версія історичної персоніфікації «господаря» цього поховання. У представленій статті спростовується теза про таке трактування літописної згадки про «Чорну Могилу».

Як у давнину, так і в наш час фактично у всьому світі були присутні чи функціонують і сьогодні населені пункти, назви яких мають свій епонім (з давньогрецької – буквально «надаючий ім'я»). Простіше кажучи, їхнє найменування є похідними від імен богів, героїв, легендарних чи реальних людей, на честь яких і були названі ці населені пункти. Останні присутні і в сучасній Україні. Але історія деяких з них налічує вже не одне століття, а своє найменування подібним шляхом вони отримали ще на зорі утворення Київської Русі, середньовічної східнослов'янської держави.

З даного приводу в Іпатіївському літописному зводі під 1206 р. знаходиться унікальне у своєму роді повідомлення: «Приведоша же Галичане Мьстислава (пересопницького князя. – **О. В.**) на Бенедикта (керманича угорського війська, яке перед тим захопило Галич. – **О. В.**), и прииде к Галичю и не оуспешю емоу ничто же. Щепановичь Илия возведь и (Мстислава. – **О. В.**) на Галичиноу могилоу (підкреслення. – **О. В.**), осклавився реч емоу: «княже оуже еси на Галицине могьле поселель тако и в Галиче княжиль еси», смехоу бо ся емоу воротися в Пересопницю. И по семь скажемь о Галицине могиле и о начатыи Галича, откоудоу ся почаль (підкреслення. – **О. В.**)» [1, стб. 722]. На жаль, свою обіцянку літописець не виконав, але і так зрозуміло, що у давньоруський час згадану Галичину Могилу пов'язували із заснуванням та походженням назви м. Галич. Розглядаючи це літописне повідомлення, М. С. Грушевський цілком справедливо відзначив: «Про початок міста в XIII в., видно, була якась традиція: коло Галича була «Галичина могила» і її зв'язували з початком міста ... Очевидно, се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвалося, як Київ від Кия, а з тим, видно, початок Галича переносився в якісь далекі часи» [2, с. 466]. Однак далі історик додав: «Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в ріжних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розуміється, без результатів» [2, стб. 466]. Нагадаємо, що це писалось більше ста років тому.

Після довготривалих пошуків на сьогодні літописна Галичина Могила дослідниками була ототожнена з великим (первісний діаметр разом з стінкою-крепідою складав 26 м) курганом, розташованим на городищі давнього Галича [3, с. 4-5]. Археологічні розкопки, здійснені у 1991-1992 рр., засвідчили, що дана пам'ятка являється кенотафом (решток небіжчика поховання не утримувало) [3, с. 7]. Однак у центральній частині курганного майданчика був виявлений укопаний човен (довжина 3,5 м), свого часу накритий тканиною, у якому знаходились предмети озброєння: щит (збереглась тільки

© Васюта Олег Олегович – заступник начальника відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

пляма золотої фольги діаметром 42,6 см), вістря дротиків та стріл, кинджал-скрамасак і три бойові сокири [3, с. 5-7]. Згідно з висновками дослідників, спорудження кургану відбулося у середині X ст., а саме поховання відноситься до кола старожитностей так званої «дружинної культури» [3, с. 7, 9]. У часі його здійснення збігається з появою перших оборонних споруд давнього Галича [3, с. 7]. Все це разом з літописною звісткою 1206 р. дозволило науковцям історично персоніфікувати людину, на честь якої і було насипано даний курган. Як вони вважають, останній символізував місце поховання князя – засновника міста Галича [3, с. 9; 4]. Однак тут ще раз хотілося б зауважити, що сам курган Галичина Могила, як і його найменування, згадуються у джерелі давньоруського часу. Відповідно, назва цієї пам'ятки має літописний характер.

У Чернігові ще в кінці XIX ст. серед місцевих старожилів також побутувала легенда, що місто у далекому минулому також було засноване князем, якого звали Чорним [5, с. 37]. Століттям раніше з цього приводу О. Ф. Шафонський відзначив: «Назву Чернігова по-різному письменники виводять. Одні приписують це засновнику та володільному його князю, Чорним названим, якому на честь та пам'ять за отриману над Козарами перемогу, мешканці міста Чернігова на тому місці, де він під містом похований, насипали велику могилу і назвали її чорною (підкреслення. – О. В.) ... Інші стверджують, що місто Чернігів від чорного лісу отримало свою назву» [6, с. 247-248].

Перший варіант походження назви Чернігова, який у кінці XVIII ст. навів О. Ф. Шафонський, пов'язаний з курганом Чорна Могила. Розташований він на території сучасного міста біля Свято-Успенського Єлецького монастиря, а у києворуський час знаходився в межах передгороддя давнього Чернігова. Чорна Могила дослідниками вже давно визнана унікальною давньоруською поховальною пам'яткою дохристиянської доби. Передусім, вражають розміри цього кургану. Його висота сягає 11 м, довжина по колу – 125 м, а діаметр становить близько 40 м. Свого часу насип також оперізував рів завширшки до 7 м. Для епохи середньовіччя на теренах Східної Європи такі розміри є рекордними. Як свідчать відповідні розрахунки, на спорудження цього кургану було витрачено 1500 людо-днів праці [7, с. 197].

У 1872-1873 рр. археологічні дослідження Чорної Могили здійснив Д. Я. Самоквасов. Розкопками було встановлено, що даний курган є захороненням кількох людей, похованих за обрядом тілоспалення на місці. Своєю кількістю вражає колекція виявлених тут знахідок: побутові та господарські речі (рештки відер, ножі, точильні камені (один у срібній з позолотою оправі), ключі, замки, серпи, долота, пряслице, кістяні вироби, прикраси, металеві посудини (одна утримувала гральні кістяні «бабки» та бронзову битку, інші – кістки барана), великі ритуальні ножі, кінська зброя, фігурка скандинавського бога Тора, зброя та військові обладунки (два мечі, шабля, сокира, вістря списів і стріл, два шоломи, дві кольчуги, рештки щита), три золоті візантійські монети, два великі турячі роги зі срібним окуттям (одне являє собою складну композицію) [8, с. 4-36]. Поховання датуються 60-ми рр. X ст. [9, с. 29]. Відтак дане визначення часу здійснення цього захоронення спростувало легенду про засновника Чернігова, який, згідно з останньою, був похований у Чорній могилі, бо, як відомо, навіть у письмових джерелах перша згадка про місто відноситься до 907 р. [1, стб. 22].

Уже більше ста років дослідники вивчають матеріали Чорної Могили. За цей період ними було розглянуто досить широкий спектр питань, пов'язаних з даною пам'яткою, окремі з яких (реконструкція елементів обряду поховання, кількість похованих, етнічна приналежність «господаря захоронення» та ін.) залишаються дискусійними і до сьогодні [10]. Однак дана дискусія не торкається того положення, що Чорна Могила, як і згадане вище галицьке поховання, також належить до кола старожитностей так званої «дружинної культури».

До наших днів стосовно соціального статусу «господаря» Чорної Могили істориками було висунуто три версії: жрець, боярин, князь [10, с. 6-9]. На сьогодні ж серед дослідників не викликає заперечень саме остання, яка і, на наше переконання, найбільше відповідає дійсності. Крім того, свого часу науковцями також були висловлені думки і щодо історичної персоніфікації «господаря» цього чернігівського кургану.

Першим даної теми торкнувся Д. О. Мачинський. Стосовно часу спорудження Чорної Могили історик приймав більш широку дату – 960-990 рр. [11, с. 16]. Також

щодо соціального статусу головного похованого у даному кургані дослідник дотримувався «болярської» версії. Відтак, виходячи з цього та спираючись на наявність у захороненні окремих артефактів (шабля) і літописну звістку 968 р. про укладання під Києвом миру між лівобережним воєводою Претичем та печенізьким ханом, під час якого вони обмінялися зброєю, науковець висловив думку, що у Чорній Могилі й був похований саме цей воєвода Претич [11, с. 16-17]. Тут треба зауважити, що, хоча даний історичний персонаж і згадується у джерелах, але на сьогодні далеко не всіма дослідниками приймається трактування артефакту, на присутності якого у захороненні побудована версія Д. О. Мачинського, як шаблі. Наприклад, О. С. Щавелев цей предмет вважає скрамасаксом, бойовим кинджалом, що зрідка трапляється у давньоруських дружинних похованнях, але у Скандинавії представлений досить широко [12, с. 136].

Ще один варіант з цього приводу був запропонований Т. Г. Новик і Ю. Ю. Шевченком, прихильниками «князівської» версії стосовно соціального статусу «господаря» Чорної Могили. Згідно з їхніми висновками, дане поховання належало князю Сфенгу, відомому з візантійських джерел, де він згадується у зв'язку із війною у Криму під 1016 р. як брат київського правителя [13, с. 100]. Згодом ця персоніфікація отримала ще і генеалогічний додаток у роботі Ю. Ю. Шевченка, у якій автор зазначив: «Близькість здійснення поховання у Чорній Могилі до рубежу X-XI ст. надає можливість співставити похованого князя зі Сфенгом як сином чи родичем Свенельда (відомий літописний воєвода X ст. – **О. В.**), з роду княгині Сфандри (від неї посол Шигоберн) та її чоловіка Уліба (в угоді з Константинополем 945 р.). Можливою ознакою приналежності до одного роду слугує співзвучність імен (Сфан – Сфен – Свен), маючих спільну семантику (напр.: звучання імен Святослав у Костянтина Парфирогенета» [14]. Відзначимо, що у даній версії одразу впадає в очі присутність неузгодженості у самих висновках автора. Як видно, Чорну Могилу Ю. Ю. Шевченко датує більш раннім часом, ніж у джерелах згадується той діяч, з яким він і пов'язує це поховання.

Черговий варіант історичної персоніфікації головного похованого у Чорній Могилі належить О. П. Добриці. Його історик вважає чернігівським князем та скандинавом за етнічним подженням [15, с. 6-7; 16, с. 88]. Співставивши черговість у переліку головних міст Русі у русько-візантійській угоді 907 р. з черговістю у переліку членів родини та близьких родичів київського князя у подібній угоді 945 р., дослідник зробив висновок, що у Чорній Могилі у 60-ті рр. X ст. був похований Ігор, племінник київського володаря Ігоря Рюриковича (вбитий деревлянами у 945 р.) [15, с. 7-11; 16, с. 89-90]. На думку О. П. Добриці, історично реальним стало і прізвище «Чорний», яке захоронений у даному кургані князь міг отримати від кольору свого волосся чи від назви м. Чернігова [15, с. 10; 16, с. 89-90]. Зауважимо, що у цій версії можна відзначити оригінальність пошуку в розв'язанні піднятого питання, але доказова база кінцевого висновку все ж таки не є достатньою.

За останні роки вивченню Чорної Могили багато уваги було приділено російським істориком О. С. Щавелевим. Ним також був запропонований свій варіант визначення особи «господаря» даного поховання [7; 12, с. 138-140; 17]. За етнічним походженням останнього дослідник вважає скандинавом, а за соціальним статусом – князем [7, с. 204-205]. Виходячи з назви самого кургану, яка, на переконання О. С. Щавелева, первісно звучала як «Черна Могила», історик дійшов висновку, що ім'я захороненого тут князя було «Чернь чи Чернь» [7, с. 204]. Продовжуючи свою думку з даного приводу, дослідник відзначив: «Оскільки це ім'я не увійшло до ономастикону династії Рюриковичів, то, швидше за все, перед нами незалежний чи напівзалежний чернігівський князь» [7, с. 204]. Як вважає О. С. Щавелев, обрання саме такого імені, співзвучного назві міста, було спричинене бажанням підкреслити укоріненість місцевої династії та легітимність її прав на чернігівський престол [7, с. 205]. З приводу ж того, що дане ім'я є не скандинавським, історик зазначив: «Слов'янське ім'я князя не суперечить скандинавським рисам поховання, оскільки саме в період зведення Чорної Могили (960-990 рр.) починається асиміляція скандинавських династій. Наприклад, з'являється перший Рюрикович зі слов'янським ім'ям – Святослав» [17, с. 103].

Побудова наведеного висновку О. С. Щавелева стосовно «господаря» Чорної Могили базується на тому, що історик назву цього кургану, як і Галичиної Могили,

яку бере за приклад, вважає також літописного характеру. На підтвердження цього дослідник наводить уривок зі статті 1147 р. Іпатіївського зводу: «и ста Изяславъ идеже есть Черная Могила» [1, стб. 357; 17, с. 100]. Обґрунтовуючи тезу, що тут згадується саме чернігівський курган, О. С. Щавелев указує: «Біля неї (Чорної Могили. – **О. В.**) київський князь Ізяслав призначив зустріч своєму брату Ростиславу під час війни проти Святослава Ольговича та його родичів і союзників. З контексту даного повідомлення цілком зрозуміло, що у цьому і подальших епізодах мова йде дійсно про околиці Чернігова» [17, с. 100-101]. З даного приводу історик також згадує і прочитання цього повідомлення у Єрмолаєвському літописі, в окремих списках якого замість «Черная Могила» стоїть «Черные Могилы». На його думку, це прямо перегукується з сусідством чернігівських Чорної Могили та кургану «княжни Черни» (знищений у середині XIX ст.) [17, с. 101]. Крім того, дослідник звертає увагу на пізніше дописання літери «я» стосовно слова «Черная» і вважає, що первісною літописною назвою була саме «Черна Могила» [17, с. 101].

Свого часу такої локалізації літописної «Чорної Могили» також дотримувався і О. М. Насонов [18, с. 162, 232, 254]. Інші ж історики, які звертали увагу на цю звістку Іпатіївського зводу, відомий чернігівський курган з літописною «Чорною Могилою» не пов'язували. Наприклад, ще у середині XIX ст. М. П. Погодін, торкаючись даного питання, вказував, що, виходячи з напрямку походу київського князя Ізяслава Мстиславича, відображеного у статті 1147 р., «урочище Чорної могили треба шукати десь у північних повітах Полтавської губернії (південь суч. Чернігівської обл. – **О. В.**)» [19, с. 441]. Згідно ж з думкою історика радянських часів Л. Є. Махновця, літописна «Чорна Могила» знаходилась недалеко від давньоруського м. Переяслав (суч. м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) [20, с. 576]. Ми також вважаємо, що остання ніяк не може бути ототожнена з відомим чернігівським курганом. Засвідчує це і сама літописна стаття 1147 р.

Її автором дослідники вважають Петра Бориславича, близького до київського князя Ізяслава Мстиславича боярина і, відповідно, добре обізнаного у всій кон'юктурі тогочасних подій [21, с. VII; 22, с. 143-146]. Відтак не дивує те, що дана стаття за своїм обсягом достатньо велика і стосовно останніх утримує багато різного роду подробиць [1, стб. 339-360]. До її складу входять відомості про: обрання нового київського митрополита; події у Чернігово-Сіверській землі; вбивство у Києві князя Ігоря Ольговича; міжкнязівську боротьбу за Переяслав та про організацію київським князем Ізяславом Мстиславичем походу проти Юрія Довгорукого і його союзника Святослава Ольговича, новгород-сіверського володаря, що не був здійснений у задуманому масштабі й закінчився військовою виправою під м. Глібль, розташоване у чернігівській волості «Задесення» [1, стб. 339-360]. Саме у зв'язку з цим походом і пов'язана літописна згадка про «Чорну Могилу» [1, стб. 357]. Відповідно, щоб з'ясувати район її місцезнаходження, треба прослідкувати маршрут пересування військ Ізяслава Мстиславича.

Про початок походу київського князя у Іпатіївському зводі зазначено: «Иде же (Изяслав Мстиславич. – **О. В.**) на Лто и отголе иде къ Нежатиноу и отъ Нежатина шедъ и ста оу Роусотины полкы своими» [1, стб. 344]. На сьогодні літописне «Лто» дослідниками локалізується у м. Бориспіль (Київська обл.), а «Нежатин» та «Роусотина» пов'язуються з городищами біля, відповідно, сс. Княжичі й Русанів, який розташований біля р. Трубіж (права притока р. Дніпро) (Броварський р-н Київської обл.) [20, с. 554, 567; 23]. Виходячи з даної локалізації, видно, що згадані літописні пункти знаходилися на території Київської та Переяславської земель, контрольованих Ізяславом Мстиславичем.

Як повідомляється в Іпатіївському зводі, від «Роусотины» київський князь надіслав посла до чернігівських володарів Давидовичів, а сам, згідно вже Лаврентіївського зводу, «поиде на Супой (р. Супій, ліва притока р. Дніпро, впадає в останній нижче р. Трубіж, у нижній течії якої розташоване м. Переяслав. – **О. В.**)» [1, стб. 344; 24, стб. 315]. Зважаючи на такий маршрут, досить легко з'ясувати, куди надалі планував іти Ізяслав Мстиславич. Він рухався на територію чернігівської волості «Задесення», яка на півночі межувала з Переяславським князівством, і, швидше за все, київський

князь тоді вже перетнув цей кордон, але, отримавши звістку про зраду Давидовичів, «взворотися въспять» [1, стб. 345; 25, с. 80, Рис. 2].

Після розриву між Ізяславом Мстиславичем та Давидовичами, у Києві відбувалося вбивство ув'язненого у монастирі Ігоря Ольговича, двоюрідного брата останніх. Потім у літописі зазначено: «В то же время стояше Изяславъ верхъ Соупоя (верхів'я р. Супій. – **О. В.**) и тоу присла к нему Володимиръ (брат київського володаря. – **О. В.**), поведая емоу Игорево оубиство» [1, стб. 354]. Після цього, закликавши брата Ростислава Смоленського приєднатися до походу на чернігово-сіверських правителів, київський князь рушив на південь до Переяслава [1, стб. 356]. Надалі: «Изяславъ поиде потиха, ожидая брата своего Ростислава, и ста Изяславъ идеже есть Черная Могила (підкреслення. – **О. В.**), и тоу приде к нему брат Ростиславъ» [1, стб. 357].

Таким чином, як засвідчує літописна стаття 1147 р., за період від виступу з Києва до зустрічі з братом, київський князь до Чернігова не доходив і пересувався фактично в межах Переяславського князівства. Стосовно ж згаданої тут «Чорної Могили» джерело чітко вказує, що до неї Ізяслав Мстиславич підійшов, рухаючись у південному напрямку від верхів'їв р. Супій до Переяслава. Відповідно, ця літописна «Чорна Могила» ніяким чином не може бути ототожнена з відомим чернігівським курганом. Відтак і наведена вище версія О. С. Щавелева також втрачає свій базовий аргумент, що позбавляє її усілякого змісту.

На початку статті ми не даремно так широко згадали про Галичину Могилу. Остання являє собою класичну ілюстрацію прикладу, коли літописні відомості про історичну пам'ятку були підтверджені результатами археологічних досліджень, що у поєднанні надало можливість науковцям дійти переконливих висновків щодо цього галицького поховання. Про Чорну Могилу у Чернігові, на жаль, такого сказати не можна. Навіть мізерна інформація про неї у давньоруських джерелах відсутня. Без наявності ж останньої будь-які спроби історичної персоніфікації «господаря» даного чернігівського захоронення безперспективні. Крім гіпотетичності, претендувати на щось більше вони просто не можуть.

1. Полное собрание русских летописей. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – XVI с. + 938 стб.

2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2: XI-XIII вік. – 634 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

3. Баран В. Д. Літописний курган Галичина Могила у Крилосі / В. Д. Баран, Б. П. Томенчук // Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1(2). – С. 4-10.

4. Майоров А. В. Проблема основания Галича в современной историографии / А. В. Майоров // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 231-241.

5. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1908. – 119 с.

6. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.

7. Щавелев А. С. Имя черниговского князя, погребённого в Черной Могиле / А. С. Щавелев // Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А. А. Фетисов, А. С. Щавелев. – Москва: Вече, 2013. – Приложение V. – С. 197-205.

8. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1916. – 101 с.

9. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – № 11: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / Под ред. Н. Н. Воронина. – Т. 1. – С. 7-93.

10. Васюта О. О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності / О. О. Васюта // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 3-18.
11. Мачинський Д. О. Чорна Могила – поховання воєводи Претича? / Д. О. Мачинський // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.) Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 15-17.
12. Щавелев А. С. Черная могила / А. С. Щавелев, С. П. Щавелев // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134-141.
13. Новик Т. Г. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюриковичи / Т. Г. Новик, Ю. Ю. Шевченко // Деснянские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 96-100.
14. Шевченко Ю. Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной Могилы / Ю. Ю. Шевченко [Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН]. Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf
15. Добриця О. П. Чернігівські князі / О. П. Добриця. – Чернігів: Вид-во «Десна». – 54 с.
16. Добриця О. П. Забута спадщина / О. П. Добриця. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – 174 с.
17. Щавелев А. С. Известие Ипатьевской летописи о Черной могиле (К вопросу об имени погребенного князя) / А. С. Щавелев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада; НАН України: Інститут археології, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 100-105.
18. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 261 с.
19. Погодин М. П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств 1054 по 1240 год // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 9. – С. 429-471.
20. Махновець Л. Є. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик / Л. Є. Махновець // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 529-577.
21. Махновець Л. Є. Від перекладача / Л. Є. Махновець // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. V-XIV.
22. Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 2005. – 364 с.
23. Колибенко О. В. До питання про літописне «Льто» або знову про Бориса і Гліба / О. В. Колибенко, О. В. Колибенко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірник наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 169-177.
24. Полное собрание русских летописей. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1.: Лаврентьевская летопись. – 496 с.
25. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X-XIII вв. – Москва: Изд-во «Наука», 1975. – С. 57-117.

В летописной статье 1147 г. упоминается «Черная Могила». Отдельные исследователи считают, что здесь речь идет об известном одноименном черниговском кургане. На основе данного заключения также была выдвинута и версия исторической персонализации «хозяина» этого погребения. В представленной статье опровергается тезис о такой трактовке летописного упоминания про «Черную Могилу».

In the chronicle article of 1147 the «Black Grave» is mentioned. Some researchers believe that here we are talking about the well-known Chernigov burial mound of the same name. On the basis of this conclusion, a version of the historical personification of the «owner» of this burial was also put forward. In the presented article, the thesis about such interpretation of the chronicle mention of the «Black Grave» is refuted.